

13. Цюрупя М. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. Киев: КГВИ, 1996. 250 с.

References

1. Baikov, L. (1918). *Pidhotovka narodu ta viiska do zakhystu Batkivshchyny* [Preparing the people and the army for the motherland defense]. Kyiv. 1-12 p. (in Ukrainian).
2. Voennovedenye. (1871). *Pervyi opyt etoi nauky. Kratkyi ocherk nachalnykh osnovanyi* [Military science. First practice. Brief basics study]. Kyiv. 87 p. (in Russian).
3. Zlatostrui. (1990). *Drevniaia Rus. X-XIII vv.* [Zlatostrui. Ancient Rus. X-XIII century]. M.: Molodaia hvardiia. 303 p. (in Russian).
4. Kolodzinskyi, M. (2019). *Voenna doktryna ukrainskykh natsionalistiv* [Military doctrine of Ukrainian nationalists]. K.: Osnova. 288 p. (in Ukrainian).
5. Kostomarov, N. *Dve ruskyia narodnosti* [Two Russian nations]. URL: <https://ehorussia.com/new/node/983021.09>. (in Russian).
6. *Russkaia voennaia mysl (konets 19-nachalo 20 vv.)* [Russian military thinking (end of 19 – beginning of 20 centuries)]. M.: Nauka. 1982. 258 p. (in Russian).
7. Hrabovskyi, S., Losev, I. (2019). *Ukraina: derzhava viktimnoi povedinky* [Ukraine: the state of

victim behavior]. Nizhyn: Vydavets P.P. Lysenko. 29 p. (in Ukrainian).

8. Skyba, V., Horbatenko, V., Turenko, V. (1996). *Vstup do politolohii. Ekskurs v istoriiu pravnycho-politychnoi dumky* [Introduction into political science. Excursus on the history of the legal and political thinking]. K.: Osnovy. 538 p. (in Ukrainian).

9. Skoropadskyi, P. (2016). *Spohady: Kinets 1917- hruden 1918* [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. K.: Nash format. 454 p. (in Ukrainian).

10. *Sovremennoe voennoe delo y otnoshenye k nym voennovedeniya* [Modern military skills and their relations with military science]. Kyev. 1872. 79 p. (in Russian).

11. Tsiurupa, M., Diachenko, V. (2008). *Mizhnarodne humanitarne pravo* [International humanitarian law]. K.: Kondor. 312 p. (in Ukrainian).

12. Tsiurupa, M., Yasynska, V. (2013). *Osnovy zahalnoi ta voiennoi politolohii* [Basics of general and military political science]. K.: Kondor. 508 p. (in Ukrainian).

13. Tsiurupa, M. (1996). *Voennye teoretyky Evropy o voine, myre y natsyonalnoi bezopasnosti* [European military theorists on war, peace and national security]. Kyev: KHVY. 250 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.26.15>
УДК 616.001: 101: 316

Володимир Ятченко

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки підприємств та соціальних технологій,
Державний університет телекомунікацій, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0533-8580

Email: yatchych@ukr.net

Оксана Олійник

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри методологій та методів соціологічних досліджень
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0568-7940

Email o_oliynyk@ukr.net

ПРОБЛЕМА СКІНЧЕННОСТІ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Анотація. В статті піддаються аналізу екзистенційні проблеми життя, смерті й безсмертя в українському фольклорі (на матеріалі українських казок). В корпусі українських народних казок широко побутують теми, які в європейській філософії й літературі отримали назву «трагічні основи людського буття», – усвідомлення неунікності смерті в земному бутті людини, пошук форм здобуття індивідуального безсмертя. В українських казках спостерігається двоїсте ставлення особистості до неминучості власної смерті. З одного боку тут наявний мотив замирення з фатумом людської долі, а задля пом'якшення болючого відчуття власної скінченності педалюється настанова про вищий сенс існування смерті. Смерть виправдовується, бо вона постає як запобігання безглуздості нескінченного

людського існування або як перепона розгнужданості примх і небезпечних забаганок індивіда, або ж врешті-решт як покарання людей за здійснені порушення заповідей Вищої духовної істоти. Іншими словами – смерть постає в низці казок як втілення вищої світової справедливості. При цьому смерть здебільшого постає в казках як опредмечене язичницьке уявлення про Смерть як конкретну живу істоту зі своїми примхами, симпатіями й слабкостями. Проблема ж пошуків шляхів досягнення безсмертя прослідковується в українських казках теж двоюким чином. Найчастіше цей пошук розгортається в площині перемоги героя казки над смертю або через ув'язнення смерті, або через одруження героя з божественною істотою. Це дуже поширений мотив у казках народів світу. Рідше зустрічається мотив досягнення безсмертя через моральне самовдосконалення героя, дотримання ним моральних заповідей Бога. Це вже відображення в казках впливу християнства на духовний світ предків сучасних українців.

Ключові слова: український фольклор, українська казка, екзистенційні виміри українського фольклору, життя, смерть і безсмертя в українській казці.

Volodymyr Yatchenko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Department of Enterprise Economics and Social Technologies,
State University of Telecommunications of Kyiv

Oksana Oliinyk

PHD. in Sociology, Associate professor,
Department of Metodology and Methods of Sociological Researches
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM OF FINITENESS OF HUMAN EXISTENCE IN UKRAINIAN FOLKLORE

Abstract. *The article analyzes the existential problems of life, death and immortality in Ukrainian folklore (based on Ukrainian fairy tales). In the corpus of Ukrainian folk tales there are widely used topics, which in European philosophy and literature are called "tragic foundations of human existence" - awareness of the inevitability of death in the earthly existence of man, the search for forms of individual immortality. In Ukrainian fairy tales there is a dual attitude of the individual to the inevitability of his own death. On the one hand, there is the motive of reconciliation with the fate of human destiny, and in order to relieve the painful feeling of one's own finitude, the instruction on the higher meaning of the existence of death is forced. Death is justified because it appears as the prevention of the absurdity of infinite human existence or as an obstacle to the debauchery of the whims and dangerous wishes of the individual, or ultimately as the punishment of people for violating the commandments of the Supreme Spiritual Creature. In other words, death appears in a number of fairy tales as the expression of the highest world justice. At the same time, death mostly appears in fairy tales as an objectified pagan idea of Death as a concrete living creature with its whims, sympathies and weaknesses. The problem of finding ways to achieve immortality is traced in Ukrainian fairy tales in two ways. Most often, this search unfolds in the plane of the victory of the hero of the fairy tale over death, or through the imprisonment of death, or through the marriage of the hero to a divine being. This is a very common motive in the tales around the world. Less common is the motive of achieving immortality through the moral self-improvement of the hero, his compliance to the moral commandments of God. This is already a reflection in fairy tales of the influence of Christianity on the spiritual world of the ancestors of modern Ukrainians.*

Keywords: *Ukrainian folklore, Ukrainian fairy tales, existential dimension of Ukrainian folklore, life, death and immortality in Ukrainian fairy tales.*

Постановка проблеми. Серед набору мисленевих штампів, які побутують і серед широкого загалу, і навіть в середовищі інтелектуалів либонь ще від часів Просвітництва, неабиякої популярності набуло переконання, ніби розмисли й розгорнуті рефлексії щодо скінченності людського існування (щодо життя й смерті, щодо безсмертя й причин існування смерті й т. под.) були зовсім не притаманними людям архаїчних культур. Між тим аналіз первісних міфів етнографами, релігієзнавцями, психоантропологами на матеріалах давньогрецьких, скандинавських, близькосхідних міфів [див. 3], польові дослідження серед меланезійських племен Б. Маліновського (Malinowski, 1984-1942) [див.8], племен Північної Австралії М. Еліаде (Eliade,

1907-1986) [5;], старозаповітних текстів, міфів культур різних континентів Дж. Кемпбеллом (Campbell, 1904-1987) [див. 6], міфів і звичаїв південноафриканських племен Дж. Фрезером (Frazer, 1854-1941) [див. 12] і багатьох інших недвозначно засвідчили уможлидність європоцентричного сприйняття не лише духовності раніше зневажуваних «неісторичних» народів, але й обмеженість традиційних, усталених поглядів на духовний світ людини докласових, дорелігійних культур загалом. Перегляд цих застарілих уявлень потребував, окрім збагачення новим фактологічним матеріалом, ще й нових узагальнень в європейській філософії, фольклористиці в царині екзистенційного досвіду, екзистенційних переживань людини.

Аналіз досліджень. Проблеми скінченності людського існування досліджувались в літературі в багатьох контекстах. Гроно дослідників ще з XIX ст. обирали об'єктом розгляду культурні контексти явища смерті в філософських та поетичних творах – Ф. Ар'єс [див.1]; в етичних вимірах співвідношення добра і зла – Р. Каюа [див.7]; в міфах первісних народів різних континентів – Ю. Берьозкін [див.2]. Українські дослідники в основному зосереджуються на розгляді питань скінченності людського буття у весільних чи поховальних обрядах, через систему символів: в космогонічному вимірі – В. Телеуця [див.10], як символу зародження нового життя, переходу у вічність, обрядових дійств [див.9]. Однак поза межами аналізу текстів українського фольклору (особливо казок і демонологічних оповідок) залишається потужний пласт наявного в них загальнолюдського екзистенційного досвіду, латентних спроб розв'язати «вічні» проблеми смерті й безсмертя в індивідуальному бутті.

Мета написання статті. В статті здійснено спробу проаналізувати на матеріалах українського фольклору ставлення людини до феноменів смерті й безсмертя з погляду наявності в них екзистенційних проривів і виходу на метафізичні аспекти буття.

Виклад основного матеріалу. Європейська філософська й теологічна думка протягом століть розробила дві базові позиції ставлення людини до факту неунікності смерті в індивідуальному бутті людини як спроби подолання природного страху перед необхідністю уривання всього життєвого шляху й життєвих виявів.

Суть першої полягає в доведенні доцільності й вищого сенсу смерті людини в космічному вимірі буття. Тому прижиттєве надзавдання індивіда полягає в формуванні почуття замиреності з фактом скінченності свого земного перебування й підготовці до іншої – вже вічної – форми існування в потойбічному світі. Друга позиція відбиває непомітно негативне ставлення до смерті як до несправедливого, нічим не виправданого явища й прагне знайти шляхи перебороти смерть та здійснити прорив людини на поле безсмертя. Світоглядну настановленість прихильників цієї позиції можна окреслити так:

а) первинний і «істинний» стан людини – безсмертя;

б) смертність – вияв спотворення справжнього ходу речей;

в) смертність – трагічний збій у стосунках людини з вищими силами [14; с.14].

Український фольклор багатий на приклади виображення обох цих позицій, на утримання в них потенцій життєстверджуючих сил та екзистенційних очікувань людини.

Серед сюжетів цього кластеру українських казок слід виділити насамперед казки, в яких невідпорність тимчасовості людського життя виправдовується тим, що смерть розглядається як *запобігання безсенсовості вічного* (а точніше тут би годилося сказати –

нескінченно триваючого) життя (а придатніше в цьому випадкові – існування) людини. Добре ілюструють цю настановленість казки «Бідний чоловік і Смерть» або «Чоловік і Смерть», записані відповідно В. Лесевичем на Полтавщині й М. Зінчуком на Буковині. Сюжет першої казки вістує про чоловіка, який зумів так улестити Смерть, що вона дарує йому пів сотні літ життя, а далі й зовсім відмовляється від нього: «Як узав жить, і сини вже померли, і внуки оженились, а він став уже негодящий нікуди, і ніхто його не вважає ні за віщо, він, як головешка качається, ніхто його не доглядає, усі від нього одцурались і смерть від нього відцуралася». За сюжетом другої казки на знак помсти за своє ув'язнення Смерть карає чоловіка безсмертям «... не вмиреш ти, а будеш гнити, поки не зогниєш», і погроза ця у фіналі казки здійснюється. Екзистенційний аспект таких сюжетів полягає в тім, що життя, яке проживається без вищого сенсу, є безблагодатним і не заслуговує на безсмертя [14, с.53].

Досить поширеними в корпусі українських казок є сюжети про усвідомлення непозбутності смерті як *перепони розгнужданості примх і норів людської істоти і в цьому плані як вияву вищої справедливості.* Так в казці «Не вмирають тільки грішні люди» (записана В. Кравченком) святі Петро й Павло запитують в Бога, чому в одній з багатодітних сімей вже протягом трьох поколінь жодна людина не померла. І тут з уст Бога звучить твердження, що це все грішні люди, тому вони всі живі. Тобто вони не сподобились зустрітись з Богом після своєї смерті. Ця ж моральна настанова, але вже в іншій проекції розгортається в бойківській казці «Пригоди діда-гуцула». Герой казки (Солдат) ув'язнює Смерть в торбі. Як наслідок «Люди Бога не бояться, бо ніхто не вмирає, Люди бавляться, п'ють, ріжуться, вмирати ніхто не вмирає, бо нема смерті». Нарешті Бог через янгола примушує героя випустити Смерть на волю. Отже причина існування й необхідності смерті в цій казці закорінена в самій природі людини.

Серед українських казок зустрічаються надзвичайно цікаві тексти з погляду *витлумачення смерті як детермінатора соціальної активності, самореалізації й самоствердження людини.* Ось в гуцульській казці «Музикант і Смерть» до Музиканта приходить Смерть й дорікає йому за пустопорожньо пройдений життєвий шлях: «Яку ти славу по собі залишиш? Дітей не маєш, господарства не маєш, грати нікого не навчив. Ніхто за тобою не заплаче!» [11; XIII; с.371]. Тут бачимо виображення не тільки суто індивідуальної драми конкретного індивіда, але – що важливіше – осмислення трансцендентальних вимірів життя й безсмертя, демаскування безплідності голого заперечення розуміння смерті як безглузлого явища.

Не можна, нарешті, оминати ще один екзистенційного характеру аспект ставлення людини до феномена смерті, а саме примирення людини зі своєю долею – долею бути смертною істотою. Але це суперечить самій природі людини. Тож як вихід людство випрацювало цілу низку засобів, покликаних

притупити пригнічуюче, болісне почуття остаточної розлуки зі світом. Якщо поглянути крізь цю призму на корпус українських казок, то неважко помітити привабливість в них, наприклад, спроб поставити між людиною й смертю своєрідну культурну «прокладку» у вигляді усвідомлення нею почуття виконаності своєї життєвої місії. Це виконання мусить стати сприятливим аргументом у визначенні долі індивіда в потойбічному житті. Найпоширеніша така «прокладка» – турбота про батьків, належне виховання дітей, передача їм у спадок нажитого добра. Це проглядається в казках усіх регіонів і всіх етнічних груп українців і через такого роду сюжети набувається й культивується вищий метафізичний сенс життєвої програми та усвідомлення сенсу життя особистості [див.14; с.52].

Палітра екзистенційних очікувань, подана крізь призму опозиції «людина – безсмертя», в українському фольклорі теж досить широка. В текстах українських казок незмінно присутня фігура героя, який безповоротно перемагає смерть і в такий спосіб встановлює найвищу справедливість буття. Найчастіше цей герой втілений в численних образах змієборців, що перемагають Змія як первісно-архетипне втілення смерті (Котигорошко, Іван-побиван, Іванко і т. под.) [13; с. 23-27]. Пізніше в міру згасання міфологічного типу свідомості змієборців замінюють інші персонажі – Солдат, хлопець-сирота (культурно-історична іноформа архетипу чудодитини), парубок, син царя і т. д.

Давніша й примітивніша форма здобуття безсмертя в українських казках (як і в казках багатьох інших народів) – нейтралізація Смерті, її ув'язнення за допомогою хитрощів та винахідливості героя. Казок з таким сюжетом дуже багато. Вони доносять до нас первісні уявлення далеких предків сучасних українців про добрих і злих духів, добрих і злих божеств і богів, про співпрацю людей і богів у створенні й упорядкуванні світу й організації суспільного життя та об'єднання в боротьбі зі злими вищими силами.

З іншого боку в українських казках присутній і інший шлях досягнення особистого безсмертя. Це, наприклад, язичницький мотив одруження героя з божественною істотою або прилучення до сонму божественних істот через вірність тотемам свого роду. Але наявний в казках й інший мотив – зміна, трансформація людської природи через самовдосконалення. Це вже вплив християнського світогляду.

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1989. 438 с.

2. Березкин Ю. Происхождение смерти – древнейший миф. Этнографическое обозрение. 2007. № 1. С. 70-89.

3. Джеймс Э. О. Тайны языческих богов. М., 2006. 329 с.

4. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи. К., 1994. 140 с.

5. Элиаде М. Символика смерти в обряде посвящения. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения. М., 2002. С. 46-49.

6. Каюа Р. Людина та сакральне. К., 2003. 238 с.

7. Кэмпбелл Дж. Мифический образ. М., 2004. 686 с.

8. Малиновский Б. Магия, наука и религия. Магический кристалл. М., 1992. С. 17-59.

9. Словник символів культури України. К., 2002. 257 с.

10. Телеуця В. Символи космогонічного ряду в художній системі фольклору Подунав'я. Література. Фольклор, Проблеми поетики: Зб. наук. праць. Вип. 28. Ч. 1. К., 2007. С. 286-299.

11. Українські народні казки. Записав, упорядкував, літературно опрацював Микола Зінчук. В двадцяти томах. Тернопіль: Богдан, 2005. 512 с.

12. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. М., 1983. 658 с.

13. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. К., 1998. 200 с.

14. Ятченко В. Боги і люди в українській казці. К., 2009. 151 с.

References

1. Aries R. (1989). *Chelovek pered licom smerti* [A Man in the Face of Death]. M., 438 p. (in Russian).

2. Bereskin Yu. (2007). *Proishozhdenie smerti – drevnejshiy mif* [The Origin of Death is an Ancient Myth]. *Etnograficheskoe Obozrenie*. № 1. P. 70-89 (in Russian).

3. James E. (2006). *Tajny jazycheskih bogov* [Secrets of the Pagan Gods]. M., 329 p.

4. Dmytrenko M., Ivannikova L., Lozko H., Muzychenko Ja., Shalak O. (1994). *Ukrayinski symvoly* [Ukrainian Symbols]. K., 140 (in Ukrainian).

5. Eliade M. (2002). *Simvolika smerti v obriadie posviashchienia. Tajnye obshchestva. Obriady iniciacii i posviashchienia* [Symbolism of Death in the Initiation Rite // Eliade M. Secret societies. Initiation and Initiation Rites]. M. P. 46-49 (in Russian).

6. Kaiua R. (2003). *Liudyna ta sakralne* [Man and the Sacred]. K., 238 p. (in Ukrainian).

7. Campbell J. (2004). *Mifichieskiy obras* [Mythical Image]. M., 686 p. (in Russian).

8. Malinovskij B. (1992). *Magiia, nauka i religiiia. Magichieskiy kristall* [Magic, Science and Religion. Magic Crystal]. P. 17-59. (in Russian).

9. *Slovyk symboliv kultury Ukrayiny* [Dictionary of Symbols of Ukrainian Culture]. 2002. 257 P. (in Ukrainian).

10. Teleutsia V. (2007). *Symvoly kosmogonichnogo riadu v hudozhnij systemi folklore Podunavia. Literatura. Folklor. Problemy poetyky* [Symbols of the Cosmogonic Series in the Artistic System of the Folklore of the

Danube. Literature. Folklore, Problems of Poetics]:Zb. nauk. prac. -Vyp. 28. K., P. 286-299 (in Ukrainian).

11. *Ukrajinski narodni kazky: Knyga 13. Kazky Pokuttya: Ch.2* (2005). Zapysav, uporiadkuvav, literaturno opratsiuvav Mykola Zinchuk. V *dvadtsiaty tomah*. [Ukrainian Folk Tales: Book 13. Tales of Penance: Part II / Recorded, arranged and lit. edited by M. Zinchuk]. - Ternopil: Bogdan, 2005. - 512 p. (in Ukrainian).

12. Frezer J. J. (1983) *Zolotaia vetv* [The Golden Bough]. V., 658 p.(in Russian).

13. Yatchenko V. (1998). *Pro rozvytok duhovnosti ukrajinskoho etnosu dohrystyjanskoji doby* [About the

Development of the Spirituality of the Ukrainian Ethnos of the Pre-Christian Era]. K., 200 p. (in Ukrainian).

14. Yatchenko V. (2009). *Bohy I ljudy v ukrajinskiy kaztsi* [Gods and People in a Ukrainian Fairy Tale]. K. 151 p. (in Ukrainian).